

ПИТАЊЕ 44

1. Опште карактеристике економских циклуса и економских криза у савременом капитализму

Економска историја показује да се друштвена репродукција не одвија праволинијски, равномерно, уравнотежено и без застоја. Општи образац развоја капиталистичке робне привредне активности је смена *развоја* и *застоја* (смена дужих периода *наглашених стопа раста* основних макроекономских варијабли и њиховог *наглашеног опадања*). Након *убрзаног раста* бруто друштвеног производа, пораста инвестиција, увећања профитне стопе, запослености и сл., долази до *смањења* бруто друштвеног производа, банкротства фирми, смањења запослености, пада профитне стопе и сл. Друштвена репродукција из *успона* или *експанзије* убрзано улази у *пад* или *контракцију*, а потом из пада у успон. Управо ово *континуирано смењивање успона и падова* представља **привредни циклус** или **циклично кретање привреде** (друштвене репродукције). «Колебљива кретања производне инфлације, камате и незапослености чине економски циклус који карактерише све тржишне економије»¹.

Циклична привредна кретања су вековима била предмет интересовања великог броја теоретичара. Постоје и одређена схватања економиста да термин *циклус* није адекватан, јер упућује на одређени степен правилности у временском смењивању и трајању, што се не може приписати привредним циклусима. Експанзије и рецесије се углавном јављају у неправилним интервалима и имају различито време трајања, те се предност даје термину «флукуације».

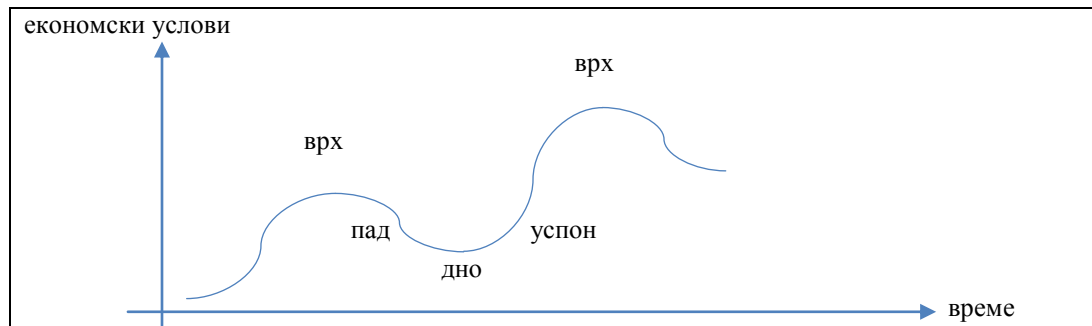
Привредни циклуси су феномен са којим се сусрећу све привреде света, али не постоје два идентична циклуса. Разлике међу привредним циклусима произилазе из чињенице да је привредна ситуација у сваком датом моменту резултат сплета низа фактора, а ритам привредне активности је само један од тих фактора. Циклуси се разликују по дужини трајања и висини осцилација. Они прелазе непрекидан круг, а свака фаза израста из претходне и утапа се у наредну.

Најопштије, **циклус се дефинише као флукуација економске активности**. Синтетички макроекономски израз ове активности је друштвени производ (и његове реалне промене), али се флукуације економске активности могу мерити и преко показатеља кретања запослености и цена у датој привреди. Савремене теорије посматрају кретање *економске активности* кроз флукуације у друштвеном производу, запослености, дохотку, обиму продаје, а *рецесију* дефинишу као «*значајно опадање економске активности*». Сматра се да *рецесија* наступа када се у два или више посматраних периода забележи пад посматраних величина.

У класичном капитализму циклуси су имали национални карактер и обично погађали најразвијеније земље, док са конституисањем светског тржишта добијају интернационални карактер, преносе се из једне у низ других земаља, захватајући целину светског тржишта. Модел привредних циклуса је *неправилан*. Пракса показује да не постоје два потпуно иста економска (пословна) циклуса, стога не постоји ни формула којом би се могло одредити ни трајање, ни утврдити време појаве економских циклуса. Међутим, иако економски циклуси нису идентични, често имају велике сличности, а постоје и одређени наговештаји пада привредне активности и наговештаји криза (смањење инвестиција, смањење обима производње, пад реалног бруто производа, смањење тражње

¹ P. Semjuelson i V. Nordhaus, *Ekonomija*, Zagreb, 2000, str. 551.

за радном снагом и сл.). Код наговештаја успона (експанзије) дешава се обрнуто. Поједностављено, циклично кретање капиталистичке привреде може се у координатном систему представити графички:

Сваки циклус има два изражена обележја: *врх*, који обележава највиши обим раста привредне активности и *дно*, које изражава најдубљи пад привредне активности. Временски период од дна до врха циклуса назива се *просперитет*, а период од врха до дна је *криза*. Периоди или фазе привредног циклуса се у литератури називају и: *просперитет*, *криза*, *депресија* и *оживљавање* (J. A. Schumpeter, A. N. Hansen, K. Marks); или новије теорије циклуса које ове фазе називају: *криза*, *оздрављење*, *бум привредне активности* и *рецесија* (D. Begg, S. Fisher, R. Dornbusch). Један **привредни циклус** подразумева *кретање привредне активности од једног врха до наредног или од једног до другог дна*.

Старије теорије сматрају да се привредни циклуси периодично понављају приближно сваких 10 година, док савремене теорије скраћују време трајања циклуса на 5 година (сматрају их краткорочним феноменима). Такође, саме фазе у оквиру једног циклуса имају различито време трајања. У смислу трајања разликује се неколико врста привредних кретања: *тренд*, *циклична кретања*, *сезонске флукуације* и *случајна колебања* врло кратког трајања. *Трендове* су у економску теорију увели статистичари. Утврђивање трендова за поједине мерљиве варијабле има огроман значај при одређивању дугорочних смерница у економској политици. *Сезонске флукуације* су резултат чисто егзогених фактора и немају сигнификантније дејство на општу привредну динамику, а имају највећи степен правилности у свом појављивању.

Кретања *циклуса* се у економској литератури углавном описује на исти начин, без обзира на теоријске основе анализе и објашњење узрока њиховог цикличног кретања, јер је реч о последицама које су доступне непосредном искуству.

Фаза просперитета (коњукура) изражава непрекидан раст економске активности засноване на интензивном процесу инвестирања (акумулацији капитала). Тада расте тражња за факторима производње и кредитима (да би се реализовала инвестициона активност). Раст тражње доводи до повећања цена на кратак рок, расте пословни оптимизам предузетника, што утиче на раст обима инвестиција и упошљавање расположивог капитала и рада. Раст тражње за радом доводи до смањења незапослености. Међутим, у периоду просперитета почиње и обрнута тенденција кретања. Наиме, повећана тражња за радом доводи до повећања надница, а тражња за новцем и кредитом подстиче раст цена и очекивања предузетника се смањују. Коначно, завршава се период акумулације, завршавају се инвестиције, избацујући као резултат на тржиште велику масу производа.

Фаза кризе или рецесије најчешће наступа изненадно, а поводи су различити: оскудица кредита, песимизам предузетника, ванекономски фактори (ратови) и сл. Долази до наглог

пада цена производа водећих грана. Постоји обиље роба које се не могу продати, јер за њих не постоји платежно способна тражња (хиперпродукција роба). Повећана тражња за готовим новцем доводи до повећања каматних стопа, а предузећа која не могу отплатити дугове и високе камате банкротирају. Долази до отпуштања радника и незапосленост је општа и растућа (на пример тзв. Велика економске криза 1929-1933. г).

Фаза депресије означава период у коме долази до заустављања пада економске активности. Цене су стабилизоване на ниском нивоу; ригидност надница онемогућава њихов даљи пад; каматне стопе, услед постојања капитала који је неупослен, тенденцијски се снижавају; производња стагнира и формира се нова привредна равнотежа.

Потребно је указати на разлику између *рецесије* и *депресије*. Наиме, рецесија не мора нужно означавати негативну стопу раста привреде (у брзорастућим привредама и стопа раста од 4-5% се тумачи као рецесија). Депресија подразумева негативну стопу раста привреде (дно), тј. најнижу тачку у којој се привреда може наћи.

Фаза оживљавања наступа када део предузетника почиње са инвестрањем (очекују више цене производа у будућем периоду). То доводи до раста тражње за радницима, пада каматна стопа, низак ниво цена свих фактора производње омогућује технолошка усавршавања, а све то доводи до пораста обима производње, пораста запослености, дохотка и трговине и у односу на претходну фазу просперитета.

Због великих економских губитака и друштвених тензија поставља се питање могућности предвиђања и прогнозирања привредних циклуса. С обзиром да привредни циклуси нису пуко понављање прошлости, већ је сваки циклус случај за себе, то је и предвиђање привредних циклуса изузетно софистицирано подручје предвиђања. Прогнозери су изложени веома комплексном и деликатном задатку. У савременим условима, процес предвиђања је услед присуства рачунара и савремене статистичке технике, у великој мери осавремењен. Економетријски модели помоћу којих се предвиђају привредни циклуси су све савршенији.

Разматрање привредних циклуса отвара *низ питања*: Постоји ли типичан циклус? Колика им је фреквенција? Да ли су циклуси производ предвидивих, детерминистичких фактора или су по природи случајни? Да ли после сваке експанзије нужно следи период рецесије, и обрнуто – да ли свака рецесија садржи у себи зрно будуће експанзије? И неизбежно питање, може ли држава својом антицикличном политиком «укротити» циклусе?

Проблематика привредних циклус не губи на актуелности ни данас, а такође постоје различита њихова схватања и тумачења. Сматра се да је тенденција привреде да флукуира, инхерентна карактеристика тржишне привреде и њен најтипичнији и најсвојственији облик кретања, а не патолошка болест или ненормално стање привреде, као резултат грешке народа или владе.

2. Различита схватања узрока и карактера цикличних кретања репродукције у економској теорији

Економска теорија покушала је да пронађе узрок цикличног кретања капиталистичке привреде. Постоје различита тумачења узрока економских циклуса. Сложеност проблема везаних за свестрано и потпуно објашњење овог питања довели су до разлика у тумачењу појединих питања, које ни до данас нису отклоњене. У овом смислу, фундаментално питање пред економском теоријом јесте: да ли су циклуси и кризе узроковане факторима који су *спољашњи (егзогени)* у односу на природу капиталистичке производње или је

нестабилност уграђена у сам капиталистички механизам репродукција, те су узроци *унутрашњи (ендогени)*.

Теорије спољашњих (егзогених) узрока циклчних кретања узимају у обзир факторе изван датог економског система: *природне околности* (суше, поплаве, обиље жетве и сл.), *друштвене промене* (ратови, револуције, државни преврати, изборне промене), *утицаји окружења* («нафтни шок», промене цена енергената, сировина, миграције становништва, научни пробоји, технолошке иновације, климатске промене и сл.) и други. Као типична могу се навести следећа схватања:

Теорију циклуса узрокованих појавом сунчевих пега формулисао је В. С. Џевонс (W. S. Jevons). По овој теорији, периодична активност сунца условљава циклус обиља и оскудице пољопривредних производа, а стога и флукуацију привредне активности, која полази од цене пољопривредних производа у инвестиционом циклусу и тиме доводи до повећања или снижавања трошкова производње. Дакле, варијације у сунчевој активности утичу на производњу и међусобно су повезани као последица и узрок.

Психолошка теорија циклуса (Pigu i Vagehot) заснива се на оптимистичком или песимистичком расположењу становништва, које води просперитету односно кризи. Атмосфера оптимизма подстиче привредне субјекте да повећавају потрошњу и инвестиције, што води привреду ка експанзији, и обрнуто. Песимизам доводи до редуковања потрошње и инвестиција, а привреда креће силазном путањом.

Циклуси као производ мешања државе – представници ове теорије сматрају да је утицај спољних фактора нарочито везан за улогу државе. Да држава у економском процесу нема тако наглашен утицај, ни циклчна кретања не би била тако наглашена, јер би унутрашњи механизам капиталистичке привреде аутоматски обезбедио повратак у стање равнотеже. Брз раст јавних расхода доводи до инфлационог притиска, што се одражава на профит и инвестиције. Тада држава снижава порез, ослобађа од пореза или даје друге олакшице. Ово се покрива из додатне емисије новца и већег опорезовања надница. Реалне наднице падају и отежава се процес акумулације капитала. Противречност између акумулације и потрошње доводи до кризе.

Монетарна теорија (А. Ф. Хајек и М. Фридман) - представници ове теорије у први план стављају новчани фактор и супротстављају се интервенисању државе у привреди. Залажу се за слободно деловање тржишта. Циклична кретања се јављају услед несклада између стабилне тражње новца и нестабилне понуде новца. Већа понуда од тражње узрокује раст номиналних доходака и цена, као и коњукуру, и обрнуто. Овој теорији се може замерити прилично уско гледиште, запостављање значаја производње и друштвених односа. Апсолутна слобода привредних субјеката је неприхватљива теза, јер је укупна тражња за новцем одређена првенствено буџетском потрошњом. У савременим условима неодрживо је просто везивање новца и националног дохотка, које се своди на квантитативну теорију новца, по којој само монетарни фактори, у дугом року, делују на цене.

Политички привредни циклуси заснивају се на тези да је макро-економска политика у великој мери одређена политичким изборима, јер се у циљу промовисања одређених политичких програма често манипулише макро-економском политиком. Представници ове теорије полазе од три премисе: а) креатори економске политике поседују одговарајућу економску апаратуру помоћу које могу стимулисати економију; б) бирачима одговарају периоди ниске незапослености, растуће стопе привредног раста и ниске инфлације; ц) политичарима је у интересу да буду поново изабрани. Непосредно пред нове изборе привреда се стимулише путем мера монетарне и фискалне политике (снижавање пореза,

ниске каматне стопе, растућа државна потрошња и сл.). Након избора намећу се економска правила која прати пораст незапослености и раст нерентабилних предузећа, у циљу спречавања инфлације. Дакле, економски живот варира упоредо са ритмом политике.

Теорија претераних инвестиција и акумулације реалног дохотка узрок цикличних кретања налази у претераним инвестицијама, које доводе до пренапрегнутости привредних биланса. Инвестиције расту услед јефтених кредита, независно од потрошње становништва и воде привреду у коњуктурну фазу. Међутим, становништво тежи да повећа потрошњу, што смањује тражњу за инвестиционим добрима. У фази просперитета, раст цена смањује потрошњу становништва, јавља се принудна штедња што ствара нови притисак на инвестиције. Тада наступа криза.

Теорија реалних пословних циклуса формулисана је у оквиру школе Нове класичне економије. Сматра се да флукуације у друштвеном производу и запослености настају услед дејства реалних шокова, који имају за последицу привремену економску неравнотежу (нагли пораст продуктивности рада, пораст надница, раст државних издатака и сл.). Овакви реални шокови делују на учеснике у производњи, што доводи до пораста производње, до формирања нове привредне равнотеже, тј. привреда се прилагођава на дејство шокова.

Схватања о егзогеном карактеру привредних циклуса наглашавају способност саме капиталистичке привреде да обезбеди равнотежу и раст. Стога су кризе *привремени застој* који обезбеђује основу за нову вишу равнотежу капиталистичке привреде.

Теорије унутрашњих (ендогених) узрока цикличних кретања засноване су на хипотезама о деловању фактора који су инхерентни капиталистичкој организацији производње.

Теорија недовољне потрошње је најстарија теорија ендогених фактора цикличних кретања. Симон де Сисмонди ову теорију супротставља схватањима Сеја и Рикарда. По Сејовом закону тржишта свака понуда ствара сопствену тражњу, те закон понуде и тражње нужно успоставља објективну равнотежу између њих. По теорији недовољне потрошње овакав аутоматизам равнотеже не постоји. Уколико одређена роба не нађе купца, снижавају се цене и губи део капитала, произвођачи не могу платити обавезе, нема додатних наруџбина, не могу се задуживати, снижавају се наднице, велики број радника не може наћи посао, а магацини су препуни робе. Овакве појаве су резултат чињенице да је «у богатим нацијама производња често била одређена не потребама, него обиљем капитала који, производећи потрошњу, производи ужасну несрећу» (Simon de Sismondi, стр. 267).

Кејнзова теорија циклуса претпоставља да су циклуси последица смањења тражње за инвестицијама, која проистиче из исцрпљења могућности производног коришћења капитала, тј. смањења маргиналне корисности капитала. Оптимизам везан за будући принос ствара повећано инвестирање и просперитет производње. Претерани оптимизам неутралише све веће обиље, раст трошкова производње и скок каматне стопе, условљен растућом тражњом инвестиционих средстава. Ови фактори смањују маргиналну корисност капитала. Довољна је и најмања сумња да очекивани приноси неће бити реализовани, да се сломи поверење у могућности производње и да наступи криза. Обнова поверења и с њим повезан пораст инвестирања, сматра Кејнз, «јесте нешто што се у индивидуалистички организованој привреди капитализма не може контролисати». Стога, Кејнз заговара државну интервенцију и стимулацију процеса инвестирања.

Теорија иновација формулисана је у радовима Ј. Хикса, А. Хансена и Ј. Шумпетера. Технолошка примена научних и техничких достигнућа (иновација) нужна је у процесу акумулације капитала. Иновације се не креирају равномерно, већ су подложне утицају технолошких, економских и друштвених околности. Управо њима својствена неравномерност је довољна да изазове привредни циклус: иновације стимулишу интензивне инвестиције, а интензивна акумулација је идентична просперитету. Иживљавање иновација (њихов процес застаревања) води деакумулацији, тј. феномену кризе. Ако је иновација амортизована, кризне појаве ће трајати дуже, све до отварања циклуса производне примене нових иновација.

Неокласична теорија циклуса је дуго одбијала постојање криза хиперпродукције и циклично кретање привреде и није се тиме бавила. Они су полазили од Сејовог закона тржишта. Француски теоретичар А. Афталион, као представник овог теоријског правца, даје теорију циклуса. Он сматра да је спорост капиталистичке производње (њена неспособност да се прилагоди и непосредно и брзо задовољи потребе) основни узрок појаве периодичних криза хиперпродукције. На тржишту влада оскудица добара и њихове цене су високе, што стимулише инвестирање и омогућава додатну производњу. Циклус се тада налази у фази просперитета. Када се инвестиције заврше, на тржиште излази велика маса готових производа и тржиште је презасићено. Долази до пада цена и циклус улази у фазу кризе. Са постепеним растом маргиналне корисности потрошних добара, производња ће ући у фазу опоравка. Сматра се да и у условима рецесије треба повећавати расходе, а смањивати приходе. Главна замерка овој теорији је да полази од константности друштвено-економских односа и институција савременог капитализма, што није случај.

Марксистичка теорија циклуса базира на дефинисању унутрашњих супротности капиталистичке робне производње, који законито доводе до криза хиперпродукције. Сматра се да је ова теорија базирана и на основама теорије недовољне потрошње и теорије иновација. Маркс сматра да је «продаја роба ... ограничена не потрошачким потребама друштва уопште, него потрошачким потребама друштва чија је велика већина увек сиромашна и мора увек остати сиромашна» (*Капитал*, стр. 264.). Реч је о недовољној реализацији економског вишка, која спречава даље инвестиције капиталиста, јер не могу одбацити довољан профит.

Комбинација спољашњих и унутрашњих теорија данас је неопходна при изучавању привредних циклуса. Ограничавање само на једну од теорија довела би до непотпуне и штуре слике привредног циклуса, јер се обе групе теорија прожимају и једна произилази из друге, и обрнуто.

ПИТАЊЕ 45

2.1. Кризе хиперпродукције (могућности и узроци криза)

Анализа капиталистичке друштвене репродукције показује да се може обезбедити одређена равнотежа капиталистичке привреде, путем механизма закона вредности. То подразумева одређене пропорције (сразмере) које се остварују само као тенденција, тј. «као процеси вечитих колебања». Њихово остваривање се врши ех-пост, уз расипање одређене суме капитала и рада. То значи да стварно кретање капиталистичке привреде није равнотежно, већ пролази кроз одређене поремећаје у виду неусклађености понуде и тражње роба. Ти поремећаји доводе до тешкоћа и застоја у функционисању капиталистичке друштвене репродукције.

Узроци тих поремећаја и њихов карактер могу бити разноврсни и могуће их је поделити у две групе:

- узроци који проистичу из *робног* карактера производње и
- узроци везани за *капиталистички* систем производње.

Узроци везани за робног карактера производње су трајни извор могућих поремећаја и не нестају са променама у капиталистичком економском систему. Они су важиви у свим периодима у којима је постојала робна производња, а важе и у савременим условима. Ови фактори представљају *општеважеће могућности и узроке* поремећаја у функционисању робне производње. Ови узроци су повезани са чињеницом да се у условима робне производње, улагање рада и капитала и њихова реализација на тржишту, ни просторно ни временски не поклапају. Наиме, у робној производњи најчешће не постоји равнотежа између понуде и тражње, већ се она тенденцијски успоставља механизмом закона вредности. Произвођач одређене робе никад није сигуран хоће ли његова роба наћи купца по адекватној цени, и да ли ће се његов рад показати друштвено признатим (сврсисходним). Када се производи већег броја произвођача не могу реализовати на тржишту, настају поремећаји у економском систему или економска криза. *Ови узроци су само потенцијални фактори кризе.*

У условима робне производње јавља се *супротност између индивидуалног и друштвено признатог рада*, јер производ нужно након производње пролази кроз размену да би стигао до потрошње. Тек реализацијом робе на тржишту индивидуални рад добија друштвено признање. Ако се роба не реализује, тада је индивидуално утрошени рад некористан. Тек доласком на тржиште робни произвођач сазнаје да ли је његов рад користан или није, али ни тада робни произвођач не сазнаје коју и колико робе треба да производи. Мењају се услови производње (понуда) и тражње (укуси потрошача), а јављају се и други робни произвођачи који производе исту врсту робе и сл. «Закон је конкуренције да се потражња и понуда **стално** и управо зато **никад** не допуњују. Обе су стране поново раздвојене и претворене у оштру супротност. Понуда је увијек иза потражње, али никад не дође до тога да се потпуно покрије; она је или превелика или премала и никад не одговара потражњи, јер у овом несвјесном стању човјечанства нико не зна колика је потражња, а колика је понуда... Тако се непрестано наставља...**вечно колебање, које никад не долази до циља**»².

То значи да се у условима робне привреде токови друштвене репродукције одвијају као *споља наметнути*, а не као свесно регулисани процес репродукције.

Друштвена подела рада доводи робне произвођаче у све већу међузависност, даје производњи у све већој мери *друштвени карактер*. Сразмере у привреди, сразмере између производње и друштвених потреба успостављају се тек накнадно, на тржишту, кроз њихову слепу стихију. Ако се роба не може продати, због несразмера између производње и друштвених потреба, онда се употребна вредност не може потврдити као вредност, нити се индивидуални рад (рад у оквиру појединих робних произвођача) може потврдити као саставни део укупног друштвеног рада. Капитал се не може оплодити, његово кружно кретање се не може наставити. *Оплођавање вредности капитала* се испољава као полазна и завршна тачка, као *побуда и сврха производње*. Отуда могу настати озбиљни поремећаји у привреди.

² К. Marks, F. Engels, *Rani radovi*, Naprijed, Zagreb, 1978, str.123.

Могућност криза проистиче и из функција новца као средства промета и као платежног средства.

Развојем робне производње **новац** се јавља као посредник у размени, кроз функцију новца као *прометног средства*. У условима трампе (R–R') свака продаја је истовремено и куповина, нико не може да прода, а да истовремено не купи. Појавом новца (R–N–R') робни промет се раставља на фазу продаје (R–N) и фазу куповине (N–R'). Сада продаја робе не представља истовремено и куповину друге робе. Продаја и куповина се не поклапају по *времени, месту и обиму*. Ако продавац робе за добијени новац не изврши куповину друге робе, већ тај новац краће или дуже време повуче из оптицаја, то онемогућује друге произвођаче да изврше реализацију својих производа. Тиме се онемогућава нормалан ток репродукције и долази до застоја у производњи. «Нико не може продати, а да ко други не купи, али нико не мора одмах купити зато што је сам већ продао». Међутим, овакав застој *не може бити довољан узрок* кризе. «Да се ова могућност развије у стварност потребан је читав круг околности које са становишта робног промета још не постоје» (Маркс). Дакле, **сама робна производња није узрок кризе**. Ови фактори представљају вероватноћу (могућност) избијања криза, али не могу објаснити зашто се кризе хиперпродукције *законито периодично јављају*.

Кризе хиперпродукције се јављају са настанком *капитализма*.

Узроци који произилазе из капиталистичког система производње су много значајнији за настанак кризе. Главни мотив предузећа у капитализму је присвајање адекватног профита и његово поновно улагање у процес производње у облику акумулације капитала. Да би присвојила адекватан профит предузећа морају *смањивати* цену коштања. Смањење цене коштања претпоставља *пораст* продуктивности рада и *убрзани раст* фиксног капитала (раст органског састава капитала). Убрзани раст фиксног капитала доводи до *високих* стопа раста производње и понуде роба на тржишту. Истовремено, настојање да се смањи цена коштања приморава предузећа да *смањују* део капитала који улажу у рад, те долази до пада најамнина. Због несразмерно већег улагања акумулације капитала у набавку елемената фиксног капитала у поређењу са улагањем у радну снагу, укупна сума најамнина *расте много спорије* од раста обима производње.

За сваког појединачног капиталисту, најамнине су трошак, али у целини оне представљају *извор тражње* на тржишту роба. Власник предузећа жели да су најмнине његових радника што *мање*, да би смањио сопствене трошкове. Истовремено, појединачним власницима би било најбоље да су најамнине радника у свим другим предузећима *високе*, тако би постојао велики обим тражње на тржишту. Радници као купци роба су важни за тржиште. Али као продавце њихове робе (радне снаге), капиталистичко друштво има тенденцију да их ограничи на *минимум* њене цене. Већина власника капитала настоји да смањи трошкове најамнина па то, уз несразмеран раст понуде добара, доводи до стања у коме је *велика понуда роба*, с једне стране, и *мала тражња*, с друге стране. У тим условима велики део роба се не може реализовати и јављају се *вишкови производа*, што се назива *криза хиперпродукције*.

«Последњи узрок свих стварних криза остаје увек сиромаштво маса и ограничење њихове потрошње, наспрам чега стоји нагон капиталистичке производње да производне снаге развије тако као да њихову границу сачињава само апсолутна потрошња друштва»³.

³ *Kapital III*, str. 421.

Битна *противречност* капиталистичког начина производње је у његовој тенденцији за апсолутним развијањем производних снага, које стално долазе у сукоб са специфичним условима производње у којима се капитал креће и у којима се једино може кретати. Развој производних снага друштвеног рада је историјски задатак и оправдање капитала. Међутим, развитак производних снага доводи у опасност профитну стопу, која је стимуланс капиталистичке производње, услов и покретач акумулације. То представља својеврсну *унутрашњу супротност* капитализма.

При настанку криза, произвођачи средстава за потрошњу нису у стању да заврше обрт капитала и свој капитал претворе из робног у новчани облик. Без новца који је заробљен у потрошним добрима које нико не купује, произвођачи средстава за потрошњу не могу се појавити као купци средстава за производњу, за нови процес производње. Престају да инвестирају у нове машине и нове производне капацитете. Тада нема довољно тражње ни за средствима за производњу, радници запослени у тим предузећима остају без посла и прихода, чиме се укупна тражња додатно *смањује*, а проблем реализације роба још више заоштрава, а криза захвата целину економског система. При том, не производи се сувише средстава за потрошњу у односу према потребама становништва. Напротив. Производи их се *превише мало* да би се задовољила маса потреба становништва. Али, производи се *превише роба* да би се у њима садржана вредност (и вишак вредности) могла реализовати и опет претворити у нови капитал.

Кризу хиперпродукције карактерише општа *хиперпродукција роба* и *хиперпродукција капитала*. Наиме, капитал није у стању да заврши све фазе обрта (N–R...P...R'–N') , а његова немогућност да се поново претвори у новчани капитал, представља његову *хиперпродукцију у робном облику*. Робе се не могу продати, не због тога што их нико не жели, већ због тога што не могу одбацивати адекватан профит. Одређене робе би могле наћи купца када би им се продајне цене смањиле, али тада не би било профита, а профит је *основни мотив* производње у капиталистичком систему. Могућност временског и просторног раздвајања акта куповине и продаје у капитализму добија на значају. Ту се не ради само о метаморфозама робе и новца, већ и о метаморфозама разних облика капитала у њиховом кружном кретању. Застоји на једном месту доводе до поремећаја у односу између *новчаног, производног и робног* капитала, што ремети њихово нормално кружно кретање.

Стање у коме додатно (акумулирани) капитал не одбацује никакав профит, је хиперпродукција капитала. *Криза хиперпродукције* увек представља *хиперпродукцију робе* и *хиперпродукцију капитала*. Настанком ове кризе, многа предузећа не успевају да опстану, тиме се *смањује понуда* роба и стварају претпоставке да се криза превазиђе и уђе у нови период повољне економске ситуације.

Кризе претпостављају развијен **капитал-однос**. Наиме, могућности кризе се претварају у стварност онда када се *метаморфоза робе појављује као метаморфоза капитала*, јер се тада *апстрактни облици кризе претварају у конкретни облик кризе*. Појаве везане за робну производњу су само **општи услов** настанка кризе, јер *само потенцијално* могу да доведу до кризе. Фактори који условљавају да у условима робне производње стварно настане криза јесу **капиталистички односи производње**, чију суштину представља однос **најамни рад–капитал**.

Наиме, проширена друштвена репродукција се несметано одвија само под одређеним условима (нормалан обим акумулације, једнакост понуде и тражње, равнотежа материјалне и вредносне структуре друштвеног производа, равнотежа између одељака

друштвене репродукције и сл.). Међутим, капиталистички начин производње заснован је на **тежњи за остваривање стално растуће масе вишка вредности**, присвајањем што веће масе профита. Управо то доводи до нарушавања услова несметане проширене репродукције. Да би остваривао *стално растућу масу вишка вредности* капиталиста стално акумулира, тј. све већи део вишка вредности поново претвара у капитал. То ограничава могућност капиталистичке производње, јер су границе повећања вишка вредности истовремено и границе капиталистичког начина производње (**«Права граница капиталистичке производње је сам капитал»** Маркс).

У тежњи да оствари *стално растући профит*, капиталиста је приморан да снижава цену коштања своје робе и тиме буде конкурентски способнији од других. Да би то остварио капиталиста мора да примењује све савременију технику и технологију у производњи, односно да **повећава органски састав капитала**. Пораст органског састава капитала доводи до *пада профитне стопе*. Ова међузависност представља својеврсту супротност – **супротност измеђи циља и начина остваривања циља** (циља повећања профита остварује се порастом органског састава капитала, што доводи до опадања профитне стопе).

Повећање органског састава капитала доводи до релативног (некад и апсолутног) *смањења запослености* најамне радне снаге и до пораста незапослености (повећање понуде радне снаге), што *смањује висину најамнине*, односно обара најамнину испод вредности радне снаге (смањење утrophка варијабилног капитала). Због тога се постепено *смањује* тражња за средствима потрошње, а *повећава* тражња за средствима производње (због убрзане акумулације). Већом акумулацијом нарушава се наменска расподела националног дохотка и вишка вредности у корист акумулације, а на рачун личне потрошње. То нарушава *нормалан обим акумулације* и доводи до неравнотеже између одељака. Настају поремећаји у токовима капиталистичке репродукције, застоји и прекиди њених токова. Када ти поремећаји доведу до застоја и немогућности даље производње, долази до **економске кризе**. Кризе су се јављале и пре настанка капитализма, али су имале другачији карактер. Јављале су се као *кризе недовољне производње*, због елементарних непогода (суша, поплава, земљотреса, ратова, епидемија и сл.). Међутим, за капитализам су карактеристичне **кризе хиперпродукције** или **кризе изобиља**.

У кризама долази до изражаја супротност између **друштвене производње и приватног присвајања**. Робни промет је махом уништен; прометно средство (новац) постаје сметња промету. Сви закони робне производње и промета «постављени су на главу». Економска колизија достигла је врхунац: **начин производње се буни против начина размене и расподеле**. Читав механизам капиталистичке производње отказује под притиском производних снага које је сам створио. Он више не може претворити у капитал сву масу средстава за производњу; она лежи неискоришћена и мора остати неискоришћена. Средства за производњу, средства за потрошњу, расположиви радници, сви елементи производње и општег богатства постоје у изобиљу. Али «изобиље постаје извор беде и оскудице», јер баш оно спречава да се средства за производњу и средства за потрошњу претворе у капитал.

Постоје покушаји у економској теорији да се објашњење настанка криза изведе из *тенденцијског пада просечне профитне стопе*, тј. заостајање производње вишка вредности у односу на све бржи пораст органског састава капитала. Наиме, закон тенденцијског пада просечне профитне стопе изражава се дугорочно посматрано и тенденцијски. Као такав, овај закон је изведен применом *метода апстракције*, и као такав

не може послужити као основа за објашњење *конкретних* узрока, који опредељују кретање профитне стопе у току *датог* привредног циклуса. Из закона као таквог не може се објаснити зашто у датом тренутку долази до слома оплодне капитала и до настанка кризе. По Марковом схватању, стварне кризе се морају изводити «из стварних кретања капиталистичке привреде, конкуренције и кредита». Потребно је истражити конкретне процесе који у току кризе стварају услове да се нарушени односи између потребног рада и вишка рада поново успоставе, а акумулација капитала дигне на један виши ниво.

Кризе нису трајне већ, под дејством супротних фактора, привреда излази из кризе и улази у фазу процвата, просперитета. Ови токови се смењују, што представља *циклично кретање капиталистичке привреде*.

Елементи кризе хиперпродукције настају у току самог просперитета. У том периоду претерана акумулација капитала уз пораст органског састава капитала, као и пораст најамнина (оне апсолутно расту), почињу да угрожавају *пораст профита*. Долази до *апсолутне хиперпродукције капитала*, појаве да се додајним улагањем капитала обезбеђује све мања маса профита. Производња средстава потрошње превазилази потрошачке могућности све сиромашнијих најамних радника. Формирају се *залихе* непродатих средстава за потрошњу. У тим условима постепено се губи интерес за даљим инвестирањем у проширење производње, што доводи до смањења тражње и за средствима за производњу. То смањење инвестиција је *почетак кризе*. Смањење инвестирања смањује тражњу за средствима за производњу, што отежава реализацију производа I одељка. Капиталисти I одељка постепено смањују производњу и отпуштају један број запослених радника, који остају без најамнина. Тиме се повећава незапосленост и понуда радне снаге, што доводи до смањивања најамнина још уве запослених. Смањује се тражња за средствима за потрошњу, што даље доводи до тешкоћа у реализацији производа II одељка, смањења производње и отпуштања радника и овог одељка. Долази до сужавања привредне активности у оба одељка. Ствара се «зачарани круг». Наступа ланчана реакција која обухвата целину друштвене репродукције, привреда долази у фазу **кризе хиперпродукције** – *кризу изобиља*.

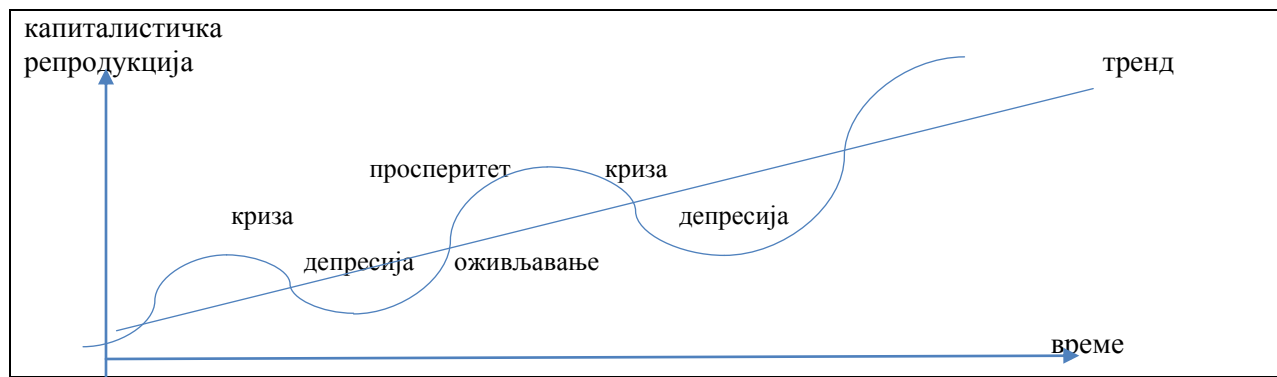
Кризе хиперпродукције карактерише општа хиперпродукција роба и капитала, тј. у капитализму, *хиперпродукција роба значи хиперпродукцију капитала*. Управо капитал, у свом кружном кретању, мора проћи кроз робни облик да би се поново претворио у производни капитал ($N-R...P...R'-N'$). **Немогућност да се претвори у производни капитал, значи његову хиперпродукцију у робном облику.** Немогућност реализације робе је само последица немогућности проширења производње **на капиталистичкој основи** (увећан). Дакле, хиперпродукција *није никад само хиперпродукција робе* према којој стоји недовољна куповна моћ, већ је то хиперпродукција роба које би се морале претворити у елементе производног капитала, али то не могу због *ограничености* капиталистичког начина производње.

Капиталистичка производња обезбеђује задовољавање потреба друштва само уколико омогућава *присвајање стално растућег профита*. **Чим производња не обезбеђује оплодњу капитала, она губи смисао за капиталисту** – долази до њеног прекида. Зато се **немогућност реализације робе јавља као последица немогућности оплодне капитала, а не обрнуто**. То даље значи да су **границе капиталистичке производње много уже од граница производње уопште**. Наиме, истовремено са падањем профитне стопе (због пораста органског састава капитала) *расте* маса капитала који треба да се увећа за све већи вишак вредности, а вишак вредности ствара варијабилни капитал, који је у тим

условима сразмерно све *мањи*, што представља својеврсну противречност⁴. Једно кретање условљава друго, па се тако капиталистичка производња не може ослободити постојећих противречности.

Противречности капиталистичке производње су *стално присутне* и могу се решавати путем криза. Зато су **кризе иманентне капитализму**.

Стварни узрок кризе хиперпродукције јесте капиталистички однос производње, због чега је криза својствена капитализму. Кризе се периодично понављају, а капиталистичка привреда се не налази стално у кризи. У цикличном понављању криза, привреда пролази кроз различите фазе развика, као *фазе кризног циклуса*: **криза, депресија, оживљавање** (успон) и **просперитет** (полет или бум). Временски период од једне кризе до следеће чини **један циклус** у кретању капиталистичке привреде. Маркс не инсистира на прецизној подели циклуса на фазе. Он употребљава различите термине – криза, слом, застој, депресија, мртвило, растуће оживљавање, просперитет, процват, стање пренапетости. Тешко је одредити границе између појединих фаза, па је прихватљивије циклус поделити на *силазно* и *узлазно* кретање. У литератури се задржава наведена класификација, јер она има свој смисао. Циклично кретање капиталистичке привреде може се поједностављено илустровати у координатном систему:

Евидентно, постоји *тренд* сталног раста савремених капиталистичких привреда (представљен правом линијом), али оне повремено пролазе кроз стање смањене економске активности, тј. кризе.

Сама **криза** настаје брзо и неочекивано у периоду највећег замаха економских активности, у фази просперитета. Трговачки и банковни капитал је релативно осамостаљен, а продајом робе трговцу индустријалац наставља нормалну производњу. Роба која се налази код трговца није дефинитивно продата. Уколико трговац не успе робу продати, он узима кредит за куповину друге робе, с циљем да у наредном периоду изврши продају робе по жељеној цени и уз остваривање профита. Ако трговац у томе не успе, тада се *нагомилавају залихе непродате робе*, и он више не може куповати робу од индустријалца. Истовремено, индустријалац производи нову робу, чиме се залихе непродате робе још више увећавају.

⁴ «Производна снага, огромна у односу према становништву, које се развија у капиталистичком начину производње и, иако не у истој сразмери, пораст капитал-вредности (не само њихове материјалне садржине) које расту много брже него становништво, **protivреће** бази која се у односу према растућем богатству све више суžавља, а за коју та огромна производна снага дејствује, и **односима оплодавања вредности** тога нараслог капитала. **Oтуд криза.**» (*Kapital III*, стр. 216)

Дакле, криза се најпре јавља у области трговине и кредита (банкарству) мада су њени корени у самој производњи.

Немогућност реализације робе повећава тражњу зајмовног капитала, што доводи до *пораства каматне стопе*. Залихе непродатих роба (велика понуда) доводе до пада тржишних цена роба, што утиче на *пад профитне стопе*. То дестимулише и онемогућава производњу, *смањује се обим производње*, отпушта се један број радника; повећана *незапосленост* повећава конкуренцију радне снаге и утиче на *пад најамнина*; конкуренција доводи до *банкотства* једног броја капиталиста.

Фазу кризе хиперпродукције карактерише:

- огромне залихе непродате робе;
- пад продајних цена;
- престанак производње у једним предузећима и смањење производње у другим;
- незапосленост великог броја радника и ниске најамнине оних који раде;
- пораст каматне стопе и пад профитне стопе;
- банкрутства једног броја капиталиста.

Кризе изазивају велика економска разарања и дубоке економско-политичке потресе.

После кризе капиталистичка привреда се извесно време налази у фази **депресије**. У фази депресије сви економски показатељи се даље погоршавају. Долази до распродаје залиха робе по врло ниским ценама, најамнине и даље падају, многа предузећа пропадају, а привреда се налази на најнижој тачки економских активности. Међутим, то представља економску основу да се криза превазиђе.

У овој фази се постепено стварају претпоставке и услови за нормалан ток репродукције на новим основама. Обезвређују се сви чиниоци производње (пад најамнина и *ниске цене* осталих фактора производње); незапосленост је максимална; понуда новца постаје већа од тражње за новцем, јер нема мотива за инвестирање, што доводи до *снижанања каматне стопе*; део залиха роба је уништен, а део је распродат; фиксни капитал постојећих предузећа је обезвређен. У фази депресије негативне тенденције из фазе кризе достижу своју најнижу тачку (дно). Цене свих фактора производње достижу најнижи ниво (цене средстава за рад, сировина, енергената, радне снаге, новца), што у наредној фази омогућује *снижавање* трошкова производње и цене коштања робе. Другим речима, током две силазне фазе привредног циклуса *погоршавају се услови тражње* (смањена тражња и за средствима за производњу и за средствима за потрошњу), али су *побољшани трошковни услови* (смањене цене фактора производње). Тако криза представља насилни пут за решавање противречности капиталистичке производне активности.

Фаза оживљавања (успона) представља наставак привредне активности. Капиталисти који су успели да одрже производњу током кризе, и да централизују капитал (макар и у смањеном обиму), сада су у могућности да наставе производњу у проширеном обиму. Морално обезвређивање фиксног капитала ствара потребу замене овог капитала ради отпочињања нове производње. Ниске каматне стопе омогућују узимање јефтиних кредита, што омогућује *нове инвестиције*. Сви ови процеси унутар предузећа доводе до појаве нових инвестиција, које утичу на раст укупне тражње, обнављање производних капацитета и повећање броја запослених радника. Мотив за инвестирање је висока очекивана профитна стопа, јер су ниске цене фактора производње. Инвестиције повећавају тражњу за производима I одељка, што ослобађа део залиха овог одељка и омогућује обнављање производње, као и запошљавање радника. Новоупослени радници за износ

најамнина повећавају тражњу за производима II одељка. Тиме се повећава тражња за робама, расту тржишне цене и расте профитна стопа. Трговачки и зајмовни капитал поново преузимају функцију промета у процесу друштвене репродукције, убрзавају процес реализације робе, а тиме и ток репродукције у целини.

Фаза просперитета (експанзије) следи из фазе оживљавања и њен је продужетак. У овој фази бујају нове инвестиције, отварају се нови капацитети, повећава запосленост, расту цене, повећава се профитна стопа, што мотивише капиталисте да повећавају обим производње. *Побољшавају се услови тражње*, али се истовремено *погоршавају трошковни услови*. Друштвена репродукција се одвија на *новој вишој основи* и на *вишем нивоу* од претходне фазе експанзије. У одређеном моменту капиталистичка привреда достиже своју кулминацију. Повећање понуде роба не прати и адекватно повећање најамнина (које одређују ниво платежно способне тражње за средствима потрошње). Јављају се застоји у производњи, отпуштање радника и сл. Период економске кризе почиње испочетка, један циклус се завршава и наставља се периодично понављање.

Дакле, кризе хиперпродукције нису перманентне (сталне), већ су периодичне, а ово *периодично понављање економских криза* назива се **циклично кретање капиталистичке привреде**. Криза заоштрава односе у економском систему, али и представља инструмент којим се поремећени односи поново уравнотежују и тиме омогућава нормалан наставак процеса друштвене репродукције.

Пример кризе хиперпродукције је *Велика економска криза 1929-1933. године*, која је имала корене у претходном периоду (1923-1929.). У тежњи за што већим профитом, капиталисти су све већи део вишка вредности одвајали за акумулацију и инвестирали га у производњу средстава за производњу, те се први одељак много брже развијао од другог. Нове инвестиције су прошириле производне капацитете, повећале запосленост и номиналне најамнине. То је водило ка смањењу профитне стопе (минимум у 1929. години). Пад профитне стопе доводи до смањења инвестиција, пада индустријске производње, смањења запослености и најамнина, што онемогућује реализацију како средстава за производњу, тако и средстава за потрошњу. Немогућност реализације роба доводи до застоја у производњи и води привреду у кризу.

Криза се прво осетила у индустрији, а потом је обухватила и остале области. Узајамно дејство индустријске и аграрне кризе довело је до продубљивања и заоштравања опште економске кризе и до продужетка њеног трајања. Долази до пада робних цена, смањења робног промета и наглог пада цена хартија од вредности. Пад цена готово свих индустријских производа за преко 30% и пољопривредних за 60-70% , доводи чак и до уништавања производа, иако се наспрам тога налазе огромне масе неисхрањеног и незапосленог становништва.

Криза у области материјалне производње довела је до кризе и у монетарно-кредитној области. Пад цена хартија од вредности на берзама свих капиталистичких земаља представља први оштар продор новчане кризе која је пратила Велику економску кризу.

Национални доходак водећих земаља опао је за преко 50%, наступила је велика презадуженост земаља и сл. GNP америчке привреде је смањен са 103,8 млрд долара у 1929. години на 55,7 млрд у 1933. години. Привреда се суочава са 16 милиона незапослених (1/3 радне снаге). Пад цена и најамнина је достигао критичну тачку и избацио економију из стандардног модела привредног циклуса. Велика депресија се раширила на многе европске и неевропске земље.

Долази до огромног јачања протекционизма у међународној трговини. Повећавају се царине, отказују трговински уговори, врши се контингентирање увоза и извоза, уводе се увозне и извозне дозволе, а трговински односи се свODE на регионалне, билатералне, дискриминаторске и потпуно нестабилне. Привредну иницијативу замењује државна интервенција и економски национализам. Такво стање у међународним односима имало је за последицу смањење светске трговине за 65% (са 68 на 24 милијарде долара). Криза је највише погодила радничку класу. Запосленост је смањена за преко 50% и довела до појаве преко 40 милиона незапослених и преко 100 милиона полузапослених радника, смањене су најамнине оних који су остали на послу. То је угрозило живот и здравље читаве генерације људи, довело до појаве разних врста епидемија, самоубистава и сл.

Ова криза је показала да је отказао механизам закона вредности, као општи регулатор токова друштвене репродукције. Велика економска криза продужена је веома дугом депресијом, тако да се она 1937. године развила у нову кризу. Огромна материјална и људска разарања привреде у периоду криза нужно су наметала потребу тражења новог решења за несметано функционисање капиталистичке привреде. Снага која се у условима Велике економске кризе могла појавити као нов регулатор репродукције била је држава. Може се рећи да је ова криза довела до афирмације државе у економији, али је произвела и заокрет у економској теорији.

Излаз из кризе нађен је у низу државних мера, које су почела да се примењују 1933. године, под називом «Њу Дил» (Ново дело). У оквиру тих мера посебно је било значајно организовање масовних јавних радова (регулисање тока реке Тенеси, изградња хидроцентрала, мостова, путева, аеродрома и сл.). Требало је смањити армију од око 13 милиона незапослених, тј. огромним државним наруџбинама омогућити оживљавање привреде. Финансирањем тих радова, ангажовани радници примају одређене најамнине, који повећавају тражњу за средствима потрошње, ослобађају залихе и стварају претпоставке за фазу оживљавања привреде. Управо оваква улога државе постаје основа залагања грађанских теоретичара за државним мешањем у привреди. Залагање за државни интервенционизам је саставни део теорије Ј. М. Кејнза.

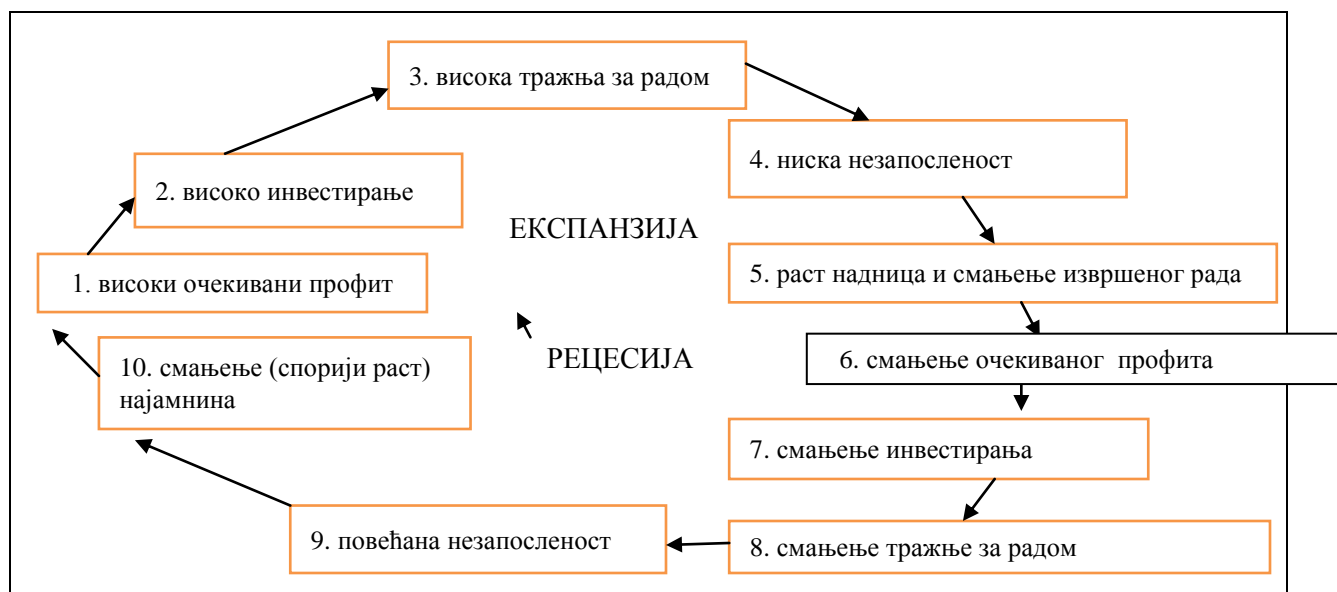
У економски живот се почиње мешати капиталистичка *држава*, путем снажне државне интервенције, а ради заштите капиталистичког начина производње. Основне противречности капиталистичког начина производње држава још више заострава, јер их привремено отклања да би се оне касније још више заостриле.

ПИТАЊЕ 46

2.2. Рецесија – особеност капитализма

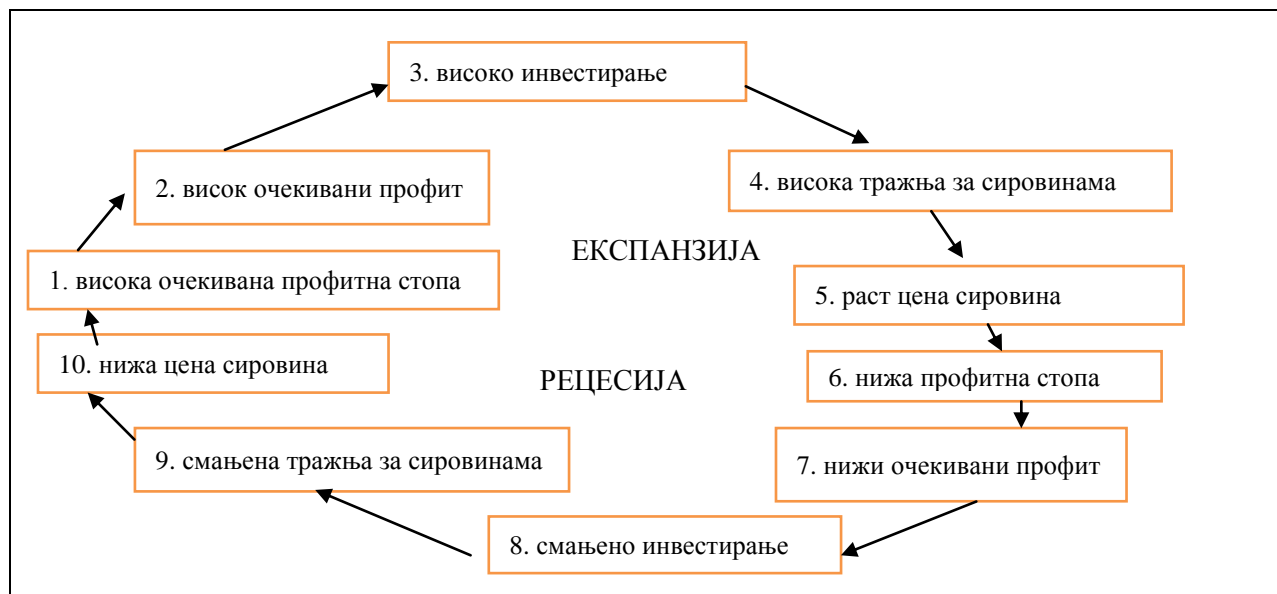
Кризе хиперпродукције је јављају и после Другог светског рата, поред снажног јачања улоге државе и снажне милитаризације капиталистичке привреде, посебно најразвијенијих капиталистичких земаља. Савремене кризе, поред *основних узрока* – хиперпродукције капитала и пада профитне стопе, резултат су дејстава и *нових фактора* – државног монопола, регионалних економских интеграција, милитаризације и сл., које доводе до извесне трансформације циклчних кретања капиталистичке привреде. У савременим условима: *скраћује* се временски период кризе, тј. оне се јављају у краћим временским размацима; *успони и падови* привредне активности су *блажи*; сама криза поприма *блажи* облик.

Уважавајући наведене промене, актуелна литература о привредним циклусима употребљава термине *рецесија* и *експанзија*⁵. Сматра се да пословни циклуси проистичу из флукуација *оčekиване профитне стопе*. Када се очекује смањење профитне стопе, долази до опадања инвестиционе активности, што доводи до рецесије, и обрнуто. Експанзија је део пословног циклуса у коме се производња повећава, јер се очекује висока профитна стопа, повећавају се инвестиције и тражња за радом. На флукуације у очекиваној профитној стопи свако предузеће реагује индивидуално, с циљем остваривања веће зараде. Њихове реакције се испољавају на исти начин, мада се о томе нису споразумели. Међузависности елемената који доводе до цикличних кретања могу се илустровати на следећи начин:

Илустровано је циклично кретање привреде у савременим условима, као последица утицаја кретања *најамнина* на ток експанзије и рецесије (контракције). Слична веза постоји и у односу на остале производне трошкове (промена услова кредитирања, цена сировина, цену нафте и сл.).

⁵ Samuel Bowles, Richard Edwards, *Razumijevanje kapitalizma*, Školska knjiga Zagreb, 1991.

Рецесија започиње када почне *опадати* очекивана профитна стопа капиталиста. Тада се смањују инвестиције, тражња за радном снагом и реализација роба. Односно, рецесија означава период у привредном циклусу (инвестирање се смањује, опада тражња за радном снагом, смањује се профитна стопа) када се смањује целокупна економска активност. Привреда улази у **контракцију**. И обрнуто, када *расте* очекивана профитна стопа капиталисти су мотивисани да више инвестирају, расте тражња за радном снагом, повећава се реализација роба, а привреда улази у фазу **експанзије**. У овој фази се поново стварају услови за *нову рецесију*. Висока тражња за радном снагом повећава најмнине и смањује незапосленост, радници могу лакше добити ново запослење и сл., што повећава трошкове пословања, смањује профитну стопу и тако долази до завршетка фазе експанзије. То значи да је рецесија потребна да би се спречило да трошковни услови производње постану сувише неповољни. Што експанзија дуже траје, трошковни услови се више погоршавају (утицај на трошкове је већи и погоршава се).

Такође, тежња за што већом оплодњом капитала приморава капиталисте да све више издвајају за акумулацију, примењују најсавременију технику или технологију, усавршавају организацију производње и слично, да би повећали конкурентност на тржишту. Међутим, то доводи до смањења профитне стопе. Због ниже текуће профитне стопе капиталисти с неизвесношћу гледају на будућност, смањују инвестирање, опада привредна активност и тако се стварају претпоставке за нову експанзију. Може се закључити да «капитализам производи рецесију, а не капиталисти»⁶.

Дакле, рецесија је *иманентна* и савременој робној привреди. «Стога се у капитализму дешавају рецесије. Оне су дио капиталистичког сустава. Не могу се елиминирати. Али кад се каже да ће рецесија постојати, то ништа не говори о томе како честе и колико дубоке ће бити, или колико ће брзо бити оживљавање. До деведесетих рецесије су након Другог светског рата биле кратке, плитке и не честе јер су државе, особито Сједињене државе, увјек журиле у помоћ с мекшим монетарним и фискалним политикама кад се појави пријетња рецесије...

⁶ S. Bowles, R. Edwards, citirano izdanje, str. 225.

Стога се рецесије могу само подносити – не могу се сузбити. Нове владе суочене с високом незапосленošћу често говоре о подстицању, али завршавају прихваћањем мјера стезања (виши порези и смањење расхода), што је управо оно што би L. Keynes прописао и што су оне саме обећале да би побједиле на изборима...

Нема више ријетких, кратких, плитких рецесија из доба након Другог светског рата»⁷.

Експанзија побољшава услове на страни тражње, који утичу на инвестирање, али истовремено и повећава трошкове (раст цена средстава за производњу, раст најамнина), а на крају трошкови надвладавају инвестирање. И рецесија и експанзија утичу на *услове тражње и трошковне услове*, и то на следећи начин:

	У периоду <i>рецесије</i>	У периоду <i>експанзије</i>
Трошковни услови (који утичу на инвестирање)	Побољшавају се	Погоршавају се
Услови тражње (који утичу на инвестирање)	Погоршавају се	Побољшавају се

Рецесије имају све опште одлике економске кризе: пад привредне активности, незапосленост, пад профитне стопе, отежана реализација, банкротства, опадање међународне трговине, продуктивности рада и слично. Све ово доводи до смањења упослености фактора производње, смањења тражње за факторима производње, што има за последицу снижавање цена свих фактора производње. Ниске цене ових фактора снижавају трошкове производње и омогућују остваривање већег профита. Дакле, «Рецесије морају обавити један важан посао – оне су битне за одржавање профита. Рецесије се збивају када тисуће предузећа доносе међусобно независне одлуке да не инвестирају, због тога што очекивана будућа профитна стопа није довољно висока. Рецесија производи незапосленост, смањује тражњу за материјалом и доводи до других промена; ти увјети онда наново успостављају очекивање виших профита у будућности»⁸.

За капитализам су рецесије потребне да би ублажиле притисак на раст јединичних трошкова (трошкова по јединици производа). Мада у овој фази профити падају, рецесија је битна да би се успоставили повољни услови инвестирања. Опадање профита у време рецесије је цена за капиталисте, коју плаћају да би осигурали висок профит у следећој фази експанзије. Рецесија производи незапосленост и смањену тражњу за средствима за производњу. То су предуслови за већу будућу очекивану профитну стопу. Смена рецесије и експанзије функционише као механизам властите заштите.

Експанзија, рецимо, може да настане услед *раста приватне или државне потрошње*. На пример, ако држава троши велику количину новца у *ратовима*, а при том не повећава порез, растућа тражња ће довести до повећања производње наоружања, а плате радника који раде у фабрикама наоружања ће се повећати. Тиме ће и производња свих добара и услуга које ови радници користе ће се повећати, и тако ланчаном реакцијом биће изазвана експанзија. Сличну реакцију изазива *талас оптимизма* међу потрошачима инвеститорима. У атмосфери оптимизма они почињу да троше више или да инвестирају, што опет доводи до ширења производње. Смањење државне потрошње и песимистичко расположење делују у супротном правцу и воде привреду у рецесију.

⁷ L. C. Thurow, *Budućnost kapitalizma*, prevod, Zagreb, 1997, str. 211.

⁸ S. Bowles, R. Edwards, citirano izdanje, str. 277.

Узрок цикличног кретања привреде је и *монетарна политика*. Наиме, држава детерминише величину стопе раста новчане масе и ниво каматне стопе. Каматна стопа има сигнификантан утицај на ниво потрошње привредних субјеката. Предузећа, суочена са високом каматном стопом, ће се одлучити на одлагање нових инвестирања, јер је цена позајмљивања (каматна стопа) висока. И обрнуто, ниске каматне стопе стимулишу инвестирање. Тако, снижавањем или подизањем каматне стопе може се генерисати рецесија или експанзија.

У савременој етапи капиталистичког развоја **кризни циклуси се одвијају другачије, теже и сложеније**. Против «природног» тока обезвређивања капитала и умањивања других супротности јавља се отпор огромне снаге, са уверењем да се обезвређивање роба и капитала може избећи. Тиме је кризни процес још више отежан, јер се природном разрешавању супротности (деловање закона вредности), супротстављају фактори који компликују и отежавају нормалан расплет. Унутрашње противречности постају још веће.

Раније, криза је деловала слично елементарној природној сили, којој се готово нико није могао супротставити. У савременим условима, целокупан капиталистички систем постаје отпорнији, сакупивши толику снагу којом се, делимично или привремено, супротставља таквој сили као што је бујца кризе. До промена ове врсте долази услед *јачања концентрације и централизације капитала*, стварања једног броја огромних *транснационалних компанија, јачања економске улоге државе* и слично.

Транснационалне компаније се могу лакше и дуже одупирати кризи, јер многе од њих имају већи укупан производ од бруто друштвеног производа неких држава западне Европе (Холандије, Белгије на пр.), па могу располагати великим резервама које омогућују шири маневарски простор у периодима тешкоћа и криза. Ове компаније систематски смањују свој пословни ризик: проширују своје активности у низу грана, које међусобно нису комплементарне; прелазе у друге земље и континенте, стварајући тамо сопствена предузећа или комерцијалну мрежу. Тиме ове компаније могу остваривати профите у неким делатностима и када је криза захватила низ других активности, могу да издрже губитке неких својих предузећа, њихово привремено или трајно затварање, пад цена и друге последице које доноси криза. Све ово омогућује им да и у време рецесија остваре значајне профите и остваре повољне профитне стопе.

Државна интервенција у привреди постала је услов покретања и функционисања токова друштвене репродукције. Мерама државне интервенције спречавају се већи поремећаји у токовима репродукције, па су те мере заправо противтежа цикличном кретању привреде и називају се *антициклична политика*. **Антициклична политика** представља скуп економско-политичких мера које држава предузима ради превладавања или ублажавања привредних циклуса и стварања услова уа нормално функционисање друштвене репродукције. Међутим, све те мере антицикличне политике не значе укидање узрока који доводе до цикличног кретања привреде, већ настоје да ублаже или неутралишу негативне последице цикличног кретања, што мења облик кризног циклуса. Он добија блажи облик, краће траје, али се чешће јавља.

Сем тога, уз помоћ транснационалних компанија и државе, савремени капитализам успева да терет кризе пребаци на земље у развоју, слабије развијене капиталистичке земље, сопствену радничку класу и радничку класу осталих земаља. Савремени капитализам проналази решења проблема цикличних кретања привреде изналажењем нове развојне етапе, трансформацијом и мењањем самог капиталистичког начина производње.